

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ: ΑΠΟΨΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ, ΤΗ ΣΧΕΔΙΑΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥΣ

FIELD TRIP PLANNING AND IMPLEMENTATION: PRIMARY SCHOOL TEACHERS' POINT OF VIEW

Ζωή Γκουτζέρη
Εκπαιδευτικός
κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου (Π.Τ.Δ.Ε./ Δ.Π.Θ.)
gkouzoi@yahoo.gr

Μαρίνα Κουγιουρούκη
Επίκουρη Καθηγήτρια
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
mkougiou@eled.duth.gr

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μελετά τις απόψεις εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζουν, οργανώνουν και προετοιμάζουν τις εκπαιδευτικές επισκέψεις της τάξης τους σε χώρους που παρουσιάζουν εκπαιδευτικό ενδιαφέρον. Διερευνά επίσης αφενός τις συνθήκες κάτω από τις οποίες υλοποιούνται οι επισκέψεις αυτές κι αφετέρου τις δραστηριότητες τις οποίες αναθέτουν στους μαθητές τους μετά την πραγματοποίησή τους. Τα αποτελέσματα της ποιοτικής αυτής έρευνας καταδεικνύουν ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ιδιαίτερος αναγκαίο τον σχεδιασμό μιας εκπαιδευτικής επίσκεψης, ενημερώνονται επισταμένως οι ίδιοι γι' αυτήν και προετοιμάζουν ανάλογα και τους μαθητές τους πριν την επίσκεψη. Επιπλέον, αξιοποιούν στους χώρους που επισκέπτονται τη συνδρομή των ξεναγών όπου βέβαια αυτοί προσφέρονται και, τέλος, οργανώνουν διδακτικές δραστηριότητες εμπέδωσης – ανατροφοδότησης μετά την ολοκλήρωση της επίσκεψης. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνουν μία εκπαιδευτική επίσκεψη παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, καθώς εξαρτάται από την προσωπική εκτίμηση του κάθε εκπαιδευτικού.

Λέξεις κλειδιά

Εκπαιδευτική εκδρομή, πεδίο, σχεδιασμός, υλοποίηση, δραστηριότητες, ξεναγός

Abstract

The aim of this research is to study, through semi-structured interviews, Primary Education teachers' perceptions about how they plan, organize and prepare their classroom visits in places of educational interest. It also examines the conditions under which these visits are carried out and, furthermore, the post-activities teachers assign to their pupils.

The results of this qualitative research indicate that teachers consider the preparation and planning of a field trip particularly necessary. The ways they organize an educational field trip vary widely, depending on each teacher's individual estimation. They prepare their students and themselves thoroughly before the visit, they benefit from the provided guiding in the field and, finally, they organize activities after completing the visit.

Key words

Educational field trip, planning, implementing, activities, guide.

0. Εισαγωγή

Με τον όρο εκπαιδευτικές επισκέψεις νοούνται εκδρομές ή ταξίδια του σχολείου μή της τάξης με εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Διοργανώνονται από το σχολείο και στοχεύουν στη μάθηση μέσω της απόκτησης εμπειριών (Krepel & Duvall, 1981, Τσαγκαρλή-Διαμάντη, 2006, Καρνέζου, 2010, Behrendt & Franklin, 2014). Με τις εκπαιδευτικές επισκέψεις οι μαθητές έρχονται σε άμεση επαφή με τη φύση, με μνημεία, με εκθέματα κλπ. ενεργοποιώντας όλες τους τις αισθήσεις και δεξιότητες.

Ωστόσο, για να εξασφαλιστεί η μάθηση και η βελτίωση των στάσεων των μαθητών κρίνεται απαραίτητος ο ορθός προγραμματισμός τόσο του περιεχομένου όσο και του προγράμματος υλοποίησης των εκπαιδευτικών επισκέψεων (Rudmann, 1994). Ο σχεδιασμός μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης σε πεδίο υλοποιείται μέσω τεσσάρων βημάτων: α) το σχεδιασμό του προγράμματος, β) την προετοιμασία πριν την επίσκεψη, γ) την κυρίως επίσκεψη και δ) την επεξεργασία μετά την επίσκεψη.

Όσον αφορά το σχεδιασμό του προγράμματος της επίσκεψης αυτός γίνεται από τον εκπαιδευτικό, ο οποίος καθορίζει τους στόχους της επίσκεψης και φροντίζει να τους γνωστοποιήσει με σαφήνεια στους μαθητές λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία, τις εμπειρίες, τις κοινωνικές και γνωστικές τους δεξιότητες (Borun, 1983, Bitgood, 1989, Κόκκινος & Αλεξάκη, 2002, Χατζηδημού & Χατζηδημού, 2014).

Επόμενο και ιδιαίτερα κρίσιμο βήμα του σχεδιασμού της εκπαιδευτικής επίσκεψης είναι η σχετική προετοιμασία του εκπαιδευτικού και των μαθητών, καθώς μπορεί να συμβάλει καίρια στα μαθησιακά αποτελέσματα που θα προκύψουν από την επίσκεψη αυτή (Griff n, 1998, Kisiel, 2007). Σε ό,τι αφορά στον εκπαιδευτικό, ο ακριβής τρόπος της προετοιμασίας του δεν είναι πλήρως καθορισμένος και διαφέρει ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία, την κατάρτιση και επιμόρφωσή του κάθε εκπαιδευτικού. Αυτό όμως που κανείς δεν αμφισβητεί είναι πως ο εκπαιδευτικός θα πρέπει κατά κανόνα να προβεί σε μία σειρά από ενέργειες προκειμένου να υλοποιηθεί μια εκπαιδευτική επίσκεψη. Αυτές συνήθως αφορούν την υποβολή αίτησης για διοικητική έγκριση από την αρμόδια υπηρεσία, την ενημέρωση των γονέων/κηδεμόνων και την κατάλληλη

συνεννόηση με τους υπεύθυνους του πεδίου (Bitgood, 1989, Nabors et al., 2009). Σε ό,τι αφορά το σκέλος της προετοιμασίας των μαθητών, αναγκαίο θεωρείται να γνωστοποιηθεί το πρόγραμμα της εκδρομής στους μαθητές, προκειμένου να γνωρίζουν τι ακριβώς πρόκειται να παρακολουθήσουν (Κόκκινος & Αλεξάκη, 2002, Kisiel, 2003, Φύκαρης, 2004, Μαϊστρέλης, 2005). Οι σχετικές δραστηριότητες των μαθητών πριν από την επίσκεψη συμβάλλουν στην επιτυχή πραγμάτωση του προγραμματισμού της και στην παροχή μοναδικών εμπειριών μάθησης (Cox-Petersen & Pfafer, 1998).

Στην κυρίως επίσκεψη στο πεδίο ο εκπαιδευτικός βρίσκει αρωγούς τους αρμόδιους φορείς/ υπευθύνους και το προσωπικό του εκάστοτε χώρου (πεδίου). Σημαντικοί παράγοντες για ένα επιτυχημένο μαθησιακό αποτέλεσμα είναι η θερμή υποδοχή των μαθητών και η υποστηρικτική γι' αυτούς ατμόσφαιρα, καθώς επίσης και η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασής τους. Χρήσιμη, λοιπόν, θεωρείται η ενημέρωση των αρμόδιων φορέων / υπευθύνων και του προσωπικού του εκάστοτε πεδίου για τις ανάγκες των μαθητών και τους μαθησιακούς στόχους που έχουν τεθεί, με σκοπό την ενίσχυση της δημιουργικότητας και της αυτενέργειας μέσω ενός κλίματος εμπιστοσύνης. Αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί με διάφορες δραστηριότητες που μπορούν να λάβουν χώρα σε ένα πεδίο όπως π.χ. διαλέξεις, περιηγήσεις, φύλλα εργασίας¹ και οπτικοακουστικές παρουσιάσεις (Κουλούρη-Αντωνοπούλου & Κασσάρης, 1988, Bitgood, 1989, Price & Hein, 1991, Κόκκινος & Αλεξάκη, 2002, Καρνέζου, 2010).

Ολοκληρώνοντας την εκπαιδευτική επίσκεψη, κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικές οι ενέργειες που ακολουθούν στην τάξη μετά την εκδρομή. Οι εμπειρίες των μαθητών μπορούν να ενισχυθούν μέσα από τον διάλογο των μαθητών μεταξύ τους, αλλά και με τον εκπαιδευτικό με σκοπό τη σύνδεση με παλαιότερες εμπειρίες από το πολιτιστικό ή οικογενειακό περιβάλλον του μαθητή (Ανδρέου & Ζωγράφου-Τσαντάκη, 2006, DeWitt & Osborne, 2007, Wong & Wong, 2009, Meiers, 2010). Οι δραστηριότητες που θα υλοποιηθούν μπορεί να είναι οι εξής: έκδοση εφημερίδας, ποικίλες εικαστικές δραστηριότητες, συμπλήρωση φυλλαδίων, συγγραφή έκθεσης, συμμετοχή σε θεατρικό παιχνίδι, σύνθεση ταμπλό με κείμενα και εικόνες (Κόκκινος & Αλεξάκη, 2002, Kisiel, 2003, Behrendt & Franklin, 2014).

1. Αφετηρία και σκοπός της έρευνας

Ηάρτια οργάνωση του κάθε σταδίου υλοποίησης των εκπαιδευτικών επισκέψεων ενέχει καθοριστική σημασία για την αποτελεσματικότητά τους. Ωστόσο, παρά τη βαρύνουσα σημασία του σχεδιασμού των εκπαιδευτικών εκδρομών, δεν υφίστανται αρκετές μελέτες σχετικές με το υπό διερεύνηση αντικείμενο στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, γεγονός που αποτέλεσε το κίνητρο να προβούμε στην έρευνα αυτή.

Κεντρικός σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον τρόπο με τον οποίο προετοιμάζουν και οργανώνουν τις εκπαιδευτικές επισκέψεις της τάξης τους σε χώρους που παρουσιάζουν

εκπαιδευτικό ενδιαφέρον καθώς και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες υλοποιούνται οι επισκέψεις αυτές.

Ως τεχνική της συλλογής του υπό έρευνα υλικού επιλέχθηκε η συνέντευξη και συγκεκριμένα η ημιδομημένη συνέντευξη (semi-structured interview), καθώς προσφέρει τη δυνατότητα να προσθαφαιρεθούν ερωτήσεις σε ένα ήδη υπάρχον σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων, να αλλάξει η σειρά τους ή ακόμη και να υποβληθούν διευκρινιστικά ερωτήματα στους συμμετέχοντες στην έρευνα, δίνοντάς τους με τον τρόπο αυτό τη δυνατότητα της ελεύθερης έκφρασης (Verma & Mallick, 2004).

Αναφορικά με τις ερωτήσεις που τέθηκαν αυτές ήταν στο σύνολό τους ανοιχτού τύπου, έτσι ώστε να μπορούν οι συμμετέχοντες να αναπτύξουν ελεύθερα τις απαντήσεις τους σε ένα ευχάριστο κλίμα επικοινωνίας μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενου.

Η συλλογή των ερευνητικών δεδομένων πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2017, ενώ το υπό έρευνα υλικό αποτέλεσαν είκοσι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της Αλεξανδρούπολης². Για την επεξεργασία και την ανάλυση του ερευνητικού υλικού χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου (Ιωσηφίδης, 2008).

2. Ανάλυση υλικού των συνεντεύξεων

Οι μαρτυρίες των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα υποδηλώνουν ότι η άρτια οργάνωση όλων των σταδίων των εκπαιδευτικών επισκέψεων διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την έκβασή τους.

Αναλυτικότερα, σε ό,τι αφορά **τον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής επίσκεψης** από τους εκπαιδευτικούς, οι απαντήσεις καταδεικνύουν ότι καθοριστική βαρύτητα ενέχουν ορισμένοι παράγοντες όπως η **διδασκτέα ύλη**, το **κόστος** και η **προσβασιμότητα** του χώρου, το **γνωστικό υπόβαθρο** της τάξης, οι **ευκαιρίες μάθησης που προσφέρει** το πεδίο στους μαθητές, οι **καιρικές συνθήκες**, η **ηλικία** των μαθητών και τα **χρονικά περιθώρια** που έχουν στη διάθεσή τους για μία τέτοια δράση.

Το δείγμα θεωρεί ότι η **προετοιμασία των εκπαιδευτικών** είναι αναγκαία προκειμένου να αντιμετωπιστούν καλύτερα τα προβλήματα που ενδεχομένως θα εμφανιστούν, κι έτσι να αποφευχθεί ο κίνδυνος να εκτροχιαστεί ο εκπαιδευτικός στόχος.

Συγκεκριμένα αναφέρουν:

Εκπαιδευτικός (03): «*Η προετοιμασία, και κυρίως του εκπαιδευτικού είναι το άλφα και το ωμέγα, δηλαδή, αν πάει κάποιος απροετοίμαστος, πρώτον δε θα επιτευχθεί κανένας στόχος, σχεδόν κανένας τουλάχιστον, δεύτερον θα βγει εκτεθειμένος στα παιδιά και τρίτον θα βρεθεί εκτεθειμένος και στο χώρο που θα πάει γιατί η προετοιμασία του θα φανεί ελλιπής*».

Εκπαιδευτικός (09): «Το θεωρώ πολύ βασικό διότι έτσι πηγαίνουμε προετοιμασμένοι και μπορούμε να εντοπίζουμε ευκολότερα τα σημεία που θα πρέπει να εστιάσουμε».

Εκπαιδευτικός (13): «Πώς θα επιτευχθούν οι στόχοι αν δεν πάμε προετοιμασμένοι; Είναι απαραίτητο θεωρώ».

Εκπαιδευτικός (17): «Θεωρώ πως μια εκπαιδευτική επίσκεψη η οποία δεν είναι προετοιμασμένη από πριν σωστά δεν θα πετύχει. Είναι προδιαγεγραμμένο αυτό».

Εκπαιδευτικός (20): «... με την προετοιμασία μπορούμε να αντιμετωπίσουμε με μεγαλύτερη ευκολία κάποια προβλήματα που μπορεί να δημιουργηθούν».

Όσον αφορά τους **τρόπους** που επιλέγουν οι εκπαιδευτικοί να προετοιμαστούν πριν εκτελέσουν μία εκπαιδευτική επίσκεψη προέκυψε μέσα από τα λεγόμενά τους ότι **ενημερώνονται** σχετικά με το πεδίο που πρόκειται να επισκεφθούν, δημιουργούν ένα **πλάνο της διαδικασίας** που πρόκειται να ακολουθήσουν, **επικοινωνούν με τους υπεύθυνους** του χώρου, **μελετούν τον κανονισμό** του χώρου επίσκεψης και τέλος μία μειοψηφία **επισκέπτεται τον χώρο** πριν από την υλοποίηση της επίσκεψης.

Αναφορικά με την **προετοιμασία των μαθητών** για μία εκπαιδευτική επίσκεψη, οι περισσότεροι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν ότι αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι προκειμένου να κατανοήσουν αυτά που θα συναντήσουν στο χώρο επίσκεψης, να εστιάσουν ευκολότερα στο γνωστικό αντικείμενο και να εγκλιματιστούν πιο γρήγορα στο νέο περιβάλλον, χωρίς να χάσουν το ενδιαφέρον τους.

Οι εκπαιδευτικοί της έρευνας αναφέρουν:

Εκπαιδευτικός (04): «Είναι πολύ βασική. Γιατί τα παιδιά είναι προετοιμασμένα για το τι θα δουν. Αν δεν έχουν προετοιμαστεί πηγαίνουν και βρίσκονται εξ απορόπτου».

Εκπαιδευτικός (05): «Είναι πάρα πολύ σημαντικό, δεν μπορεί να είναι πετυχημένη μια εκδρομή όταν τα παιδιά δεν έχουν προετοιμαστεί αναλόγως για το τι θα δούνε εκεί, γιατί, αν δεν είναι προετοιμασμένα, μπορεί να υπάρξει σύγχυση και πάρα πολλές απορίες και ίσως δημιουργηθεί κι ένα κλίμα βαρεμάρας».

Εκπαιδευτικός (11): «Εννοείται ότι είναι σημαντικό γιατί αν εγώ πάρω ένα τμήμα χωρίς να έχω δουλέψει, χωρίς να έχω ενημερωθεί, χωρίς τα παιδιά να γνωρίζουν τίποτα, δε θα πάρω το καλύτερο δυνατό από αυτό το οποίο ευελπιστώ».

Εκπαιδευτικός (12): «Είναι πολύ σημαντικό να ξέρουνε τα παιδιά τι πρόκειται να δουν, τι θα αντιμετωπίσουν, να προετοιμαστούν καταλλήλως για να εγκλιματιστούν πιο γρήγορα».

Εκπαιδευτικός (16): «Εννοείται ότι θέλει μία προετοιμασία, δηλαδή τα παιδιά να το δουλέψουν λίγο στο μυαλό τους και να γνωρίζουν από πριν τι θα δούνε για να τους

είναι πιο οικείο και να μπορέσουν να αποδώσουν καλύτερα αυτά που θα ειπωθούν».

Εκπαιδευτικός (18): «Αυτό είναι το βασικό γιατί το παιδί θα πρέπει να ξέρει, όπως και ο ενήλικας, τι θα πάει να κάνει στην επίσκεψη. Πρώτα θα έρθει η προετοιμασία για να γνωρίζω και μετά πηγαίνω και το βιώνω, το αντιλαμβάνομαι...».

Ειδικότερα, οι **μέθοδοι που επιλέγονται για την προετοιμασία των μαθητών** φάνηκε να είναι η εισήγηση, η συζήτηση, η αναζήτηση πληροφοριών, το οπτικοακουστικό υλικό, τα ερωτηματολόγια, τα φύλλα εργασίας και η ιδεοθύελλα. Από την άλλη μεριά, ορισμένοι από τους εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν στην έρευνα αρκούνται μόνο στην ανακοίνωση της επίσκεψης και κάποιων σχετικών πληροφοριών στο αντίστοιχο μάθημα.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι ένας εκπαιδευτικός τονίζει ότι το στάδιο της προετοιμασίας γενικότερα, δεν είναι πάντα οργανωμένο. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Είναι σημαντικό αλλά από κει και πέρα τι γίνεται; Συνήθως δε γίνεται οργανωμένα. Δηλαδή θα πεις μερικά πράγματα για το πού θα πάμε και το τι θα κάνουμε αλλά συνήθως δεν είναι πολύ οργανωμένη η προετοιμασία. Κακά τα ψέματα, μην κρυβόμαστε»(E01).

Όσον αφορά τον **τρόπο διεξαγωγής της εκπαιδευτικής επίσκεψης**, οι μισοί εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν απάντησαν ότι προτιμούν καθοδηγούμενες επισκέψεις κυρίως από κάποιον ειδικό, ενώ οι άλλοι μισοί δήλωσαν ότι προβαίνουν σε κάποιον συνδυασμό. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού κατά τη διεκπεραίωση μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης φάνηκε να εξαρτάται από την ύπαρξη ξεναγού και αντίστοιχου εκπαιδευτικού προγράμματος στο χώρο. Έτσι, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί της έρευνας χαρακτήρισαν τον ρόλο τους κυρίως ως συνεπικουρο του ξεναγού στο έργο του.

Εκπαιδευτικός (01): «Επιλέγω τις καθοδηγούμενες, γιατί δεν είναι απλή εκδρομή. Πάμε για να μάθουμε κάτι. Αν υπάρχει ξεναγός, τότε γίνεται από εκείνον, αν όχι τότε το κάνω εγώ».

Εκπαιδευτικός (02): «Αυτό εξαρτάται από το πώς γίνεται η επίσκεψη, δηλαδή όταν πας σε ένα ΚΠΕ δεν μπορείς να επέμβεις. Εντάξει θα πεις κάποια πράγματα αλλά δίνεις προτεραιότητα στον υπεύθυνο. Όταν όμως θα πας μία άλλη εκδρομή που μπορείς να εμπλακείς, εκεί ναι έχεις το ρόλο του ξεναγού, του συντονιστή».

Εκπαιδευτικός (05): «Νομίζω ότι προτιμώ έναν συνδυασμό γιατί σίγουρα κάποια πράγματα δε θα τα γνωρίζω κι ένας ειδικός μπορεί να μας δώσει πληροφορίες που δεν είναι μόνο για τα παιδιά θα είναι και για μένα».

Εκπαιδευτικός (07): «Είναι συνδυαστικός με τον ρόλο του ξεναγού. Κυρίως συντονιστικός, για να επικρατεί μία σχετική τάξη και για την ασφάλεια των μαθητών αλλά και για να ακούνε αυτά που τους λέει ο ειδικός».

Εκπαιδευτικός (19): «*Νομίζω το ιδανικό είναι ο συνδυασμός, να υπάρχει δηλαδή και ο εξωτερικός παράγοντας στο βαθμό που δε θα προκαλέσει χάος αντί για βοήθεια. Γιατί πολλές φορές ο ξεναγός μπορεί να απευθύνεται στα παιδιά με λεξιλόγιο που δεν είναι κατανοητό. Εκεί επεμβαίνουμε εμείς για να το εξηγήσουμε.*»

Εκπαιδευτικός (20): «*Συνήθως πάμε σε κάποιο πρόγραμμα, οπότε είναι καθοδηγούμενες από έναν υπεύθυνο. Διαφορετικά το αναλαμβάνουμε εμείς.*»

Από τα αποτελέσματα της έρευνας αναφορικά με τις δραστηριότητες που υλοποιούνται κατά τη διάρκεια μίας επίσκεψης, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα τόνισαν ότι δεν αναθέτουν στους μαθητές κάποια δραστηριότητα, είτε γιατί το αφήνουν «*στον αρμόδιο της επίσκεψης γιατί υποτίθεται ότι είναι ο γνώστης του αντικειμένου. Όπως στα μουσεία όπου τα παιδιά πάντα επιστρέφουν με κάποιο φυλλάδιο που τους δίνουν εκεί*» (E03) είτε διότι προτιμούν «*εκείνη την ώρα τα παιδιά να έχουν μια μεγαλύτερη ελευθερία να εξερευνήσουν, να παρατηρήσουν και να αυτενεργήσουν*» (E20). Πάραυτα, όταν ανατίθενται δραστηριότητες στους μαθητές, προτιμάται «*κάτι χειρονακτικό για να συμμετέχουν όλες οι αισθήσεις*» (E02) (ζωγραφιές, καθαριότητα περιοχών, κηπουρική, παζλ, παιχνίδια ρόλων, παιχνίδια ερωτήσεων, φύλλο δραστηριοτήτων, λήψη φωτογραφιών και καταγραφή και χειρονακτικές εργασίες).

Αναφορικά με το τελευταίο στάδιο των εκπαιδευτικών επισκέψεων, των **μετέπειτα δραστηριοτήτων**, το δείγμα της έρευνας επισήμανε ότι είναι πολύ σημαντικό, καθώς οι μαθητές αφομοιώνουν όσα αντίκρισαν στο πεδίο και τα συνδέουν με τις προϋπάρχουσες γνώσεις.

Εκπαιδευτικός (03): «*Αν δεν υπάρχει δραστηριότητα, μετά δεν αξίζει ο κόπος, βασικά δεν αξίζει η διαδικασία γιατί, αν δεν γίνει αυτή η ανατροφοδότηση, τότε τα παιδιά θα το περάσουν σαν μία βόλτα, όχι όλα αλλά τα περισσότερα. Αυτό το στάδιο θα τους δείξει ότι αυτό που έκανα το έκανα για κάποιο λόγο, για να μάθω κάτι, για να κερδίσω κάτι.*»

Εκπαιδευτικός (05): «*Σημαντικό και αυτό το στάδιο όπως όλα γιατί με αυτό κλείνει, ολοκληρώνεται η επίσκεψη. Παρέχεται ανατροφοδότηση στα παιδιά, δίνεται η ευκαιρία να συζητηθούν όλα όσα είδαν ή να δοθούν διευκρινήσεις και φυσικά γίνεται και η τελική σύνδεση με το μάθημα που σχετίζεται.*»

Εκπαιδευτικός (06): «*Σε αυτό το στάδιο πρέπει να βασιστούμε, από εκεί αποκομίζουμε τη γνώση, εκείνα είναι που θα μείνουν κίολας, λίγα και καλά, σαν μία ανακεφαλαίωση.*»

Εκπαιδευτικός (08): «*Πιστεύω ότι τους κάνει καλό γιατί και κάποια παιδιά τα οποία δεν προσέξανε κάτι ιδιαίτερα ακούνε από άλλους, αρχίζουν και σκέφτονται και αυτά και τους βοηθάει. Αποτελεί ένα είδος ανατροφοδότησης.*»

Εκπαιδευτικός (09): «Το θεωρώ σημαντικό γιατί έτσι εμπεδώνεται καλύτερα όλη η ουσία της επίσκεψης και τα παιδιά έχουν και ένα είδος ανατροφοδότησης».

Εκπαιδευτικός (14): «Πιστεύω είναι το συμπέρασμα δηλαδή σαν να γράφεις μια έκθεση και να μην έχεις επίλογο».

Τέλος, μία εκπαιδευτικός αποτυπώνει μία διαφορετική άποψη σχετικά με το στάδιο αυτό και αναφέρει: «Τώρα επειδή δεν μας μένει χρόνος για τέτοιου είδους μεγάλες εργασίες, εκτεταμένου χρόνου και θέματος, δεν πολυγίνεται, κοιτάζουμε δηλαδή, όταν γίνει και η επίσκεψη, να το κλείσουμε το θέμα και να μην το τραβήξουμε πολύ γιατί αρχίζει και γίνεται και κουραστικό γιατί τα παιδιά βαριούνται και εύκολα»(E15).

Επίσης, αναφέρεται ότι οι εκπαιδευτικοί έχουν την δυνατότητα να αξιολογήσουν την όλη διαδικασία μέσα από το στάδιο αυτό, και να δώσουν την κατάλληλη ανατροφοδότηση στους μαθητές. Η **αξιολόγηση** πραγματοποιείται ακούγοντας τις **απόψεις των παιδιών** και **συζητώντας τόσο με τους συναδέλφους**, όσο και **με την διεύθυνση**. Ο διάλογος αυτός παρέχει πληροφορίες αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της επίσκεψης.

Αναφέρουν, σχετικά, οι εκπαιδευτικοί:

Εκπαιδευτικός (01): «Η αξιολόγηση βγαίνει μέσα από τις απόψεις των μαθητών με ερωτηματολόγιο που συμπληρώνουν και από εκεί βλέπουμε αν επιτεύχθηκαν οι στόχοι, τι κράτησαν οι μαθητές, τι έμαθαν, τι δεν τους άρεσε οπότε την επόμενη φορά θα τα λάβουμε υπόψη όλα αυτά».

Εκπαιδευτικός (05): «Από κει και πέρα την αξιολόγηση εγώ θα τη χωρίζω σε δύο κομμάτια, πρώτον θα την αφήσω και στα παιδιά τα οποία μου φέρνουν γραπτώς τις εντυπώσεις τους κι εκεί βλέπω ποιοι από τους στόχους επιτεύχθηκαν και δεύτερον αξιολογείς και κάποια πράγματα από μόνος σου συζητώντας με τον διευθυντή και τους συναδέλφους».

Εκπαιδευτικός (15): «... και ο εκπαιδευτικός αξιολογεί πώς πήγε το πρόγραμμα, έτσι ώστε σε επόμενη επίσκεψη να ξέρει τι θα αλλάξει, μήπως το οργανώσει διαφορετικά, τι δεν πήγε καλά, κάνει και μία αυτοαξιολόγηση δηλαδή».

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί απάντησαν ότι πάντα προβαίνουν σε κάποιου είδους δραστηριότητα μετά την επίσκεψη και μπορεί να έχει τη μορφή ζωγραφιάς, κατασκευής, ερωτηματολογίου, κολάζ με εικόνες και γραπτό λόγο, έκθεσης ιδεών, φύλλου εργασίας, ελεύθερης συζήτησης, παιχνιδιού, σχολικής εφημερίδας, εικαστικού δρώμενου, χειροτεχνίας και συνέντευξης.

Τέλος, σχετικά με τη **διάχυση των αποτελεσμάτων** μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης στην υπόλοιπη σχολική μονάδα, αναφέρεται ότι αυτό εξαρτάται από τη **διάθεση του εκπαιδευτικού** και το **ενδιαφέρον των μαθητών**. Οι τρόποι διάχυσης που σημειώθηκαν είναι: η έκδοση σχολικής εφημερίδας, η ανάρτηση των αποτελεσμάτων

στους διαδρόμους του σχολείου, η ανάρτηση στην ιστοσελίδα της σχολικής μονάδας και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τα ίδια τα παιδιά σε κάποια εκδήλωση με αποδέκτες τους υπόλοιπους μαθητές του σχολείου ή τους γονείς και κηδεμόνες. Αν και η διάχυση δεν γίνεται πάντα, οι εκπαιδευτικοί συμφώνησαν ότι «είναι πολύ σημαντικό ότι θα μεταδώσουν στους υπόλοιπους την εμπειρία τους και θα προσπαθήσει το κάθε παιδί να τη δώσει όπως τη βίωσε» (E10).

3. Διαπιστώσεις- Συζήτηση

Οι απόψεις των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που συμμετείχαν στην έρευνά μας προβάλλουν μία εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζονται, προγραμματίζονται, και υλοποιούνται οι εκπαιδευτικές επισκέψεις καθώς και για τις δραστηριότητες που ακολουθούν μετά την εκπαιδευτική επίσκεψη.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν όλα τα στάδια για την υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής επίσκεψης σημαντικά για την αποτελεσματικότητά της. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε η σημαντικότητα του σχεδιασμού της εκπαιδευτικής επίσκεψης, διότι με έναν σωστό προγραμματισμό και σχεδιασμό οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αντιμετωπίσουν καλύτερα τα προβλήματα που ενδέχεται να εμφανιστούν. Επίσης, σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών, ο σχεδιασμός μειώνει τις πιθανότητες να μην επιτευχθεί ο εκπαιδευτικός στόχος, ο οποίος καθορίστηκε στο πλαίσιο του σχεδιασμού, ανάλογα πάντα με τις ανάγκες των μαθητών (Κόκκινος & Αλεξάκη, 2002, Nabors et al., 2009).

Εκτός όμως από το σχεδιασμό οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί στην έρευνα θεωρούν ότι και το στάδιο της προετοιμασίας, τόσο του εκπαιδευτικού όσο και των μαθητών, αποτελεί «το Α και το Ω» και θεωρείται απαραίτητο για την επιτυχημένη έκβαση της εκπαιδευτικής επίσκεψης. Άλλωστε, όπως αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία, η προετοιμασία εκπαιδευτικού και μαθητών συμβάλλει θετικά στη μάθηση που θα προκύψει από την εκπαιδευτική επίσκεψη (Cox-Petersen & Pfaf nger, 1998, Φύκαρης, 2004, Kisiel, 2007).

Οι εκπαιδευτικοί πριν εκτελέσουν μία εκπαιδευτική επίσκεψη επιλέγουν -κατά τα λεγόμενά τους- να προετοιμαστούν με ποικίλους τρόπους όπως π.χ. ενημέρωση σχετικά με το πεδίο που πρόκειται να επισκεφθούν, δημιουργία πλάνου της διαδικασίας που πρόκειται να ακολουθήσουν, μελέτη των κανονισμών του χώρου επίσκεψης και ενδεχομένως (ωστόσο σπανιότερα) αναγνωριστική επίσκεψη στον χώρο πριν από την υλοποίηση της εκπαιδευτικής επίσκεψης. Ο ακριβής τρόπος της προετοιμασίας των εκπαιδευτικών, ωστόσο, δεν περιγράφεται σε σχετικές εργασίες καθώς διαφέρει ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του κάθε εκπαιδευτικού (Κουλούρη-Αντωνοπούλου & Κασσάρης, 1988, Bitgood, 1989).

Αναφορικά με την προετοιμασία των μαθητών για μία εκπαιδευτική επίσκεψη, οι εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν ότι είναι αφενός ιδιαίτερως σημαντική, για να προϊδεαστούν λεπτομερώς τα παιδιά για το τι πρόκειται να δουν, και αφετέρου απαραίτητη

προκειμένου να κατανοήσουν αυτά που θα συναντήσουν στο χώρο επίσκεψης, να εστιάσουν ευκολότερα στο γνωστικό αντικείμενο και να εγκλιματιστούν πιο γρήγορα στο νέο περιβάλλον, χωρίς να χάσουν το ενδιαφέρον της. Αντιστοίχως, και άλλοι ερευνητές τονίζουν ότι οι προετοιμασμένοι για την επίσκεψη μαθητές κατανοούν καλύτερα τη νέα γνώση (Melton et al., 1936), αποφεύγουν τυχόν παρερμηνείες (Borun, 1983) και, γενικότερα, συμμετέχουν καλύτερα στις δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της επίσκεψης (Gennaro, 1981).

Όσον αφορά τον τρόπο διεξαγωγής της εκπαιδευτικής επίσκεψης, οι μισοί εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα απάντησαν ότι προτιμούν καθοδηγούμενες επισκέψεις κυρίως από κάποιον ειδικό, ενώ οι άλλοι μισοί δήλωσαν ότι προβαίνουν σε κάποιον συνδυασμό. Η ιδιαίτερη προτίμηση στον ξεναγό του εκάστοτε χώρου δείχνει ότι οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ότι αυτός έχει «μεγαλύτερη εμπειρία» και βαθύτερη γνώση. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε άλλωστε και τα αποτελέσματα της έρευνας του Stronck (1983), τα οποία κατέδειξαν ότι μία καθοδηγούμενη από ξεναγό επίσκεψη θα επιφέρει καλύτερα γνωστικά αποτελέσματα.

Από την ύπαρξη ξεναγού και αντίστοιχου εκπαιδευτικού προγράμματος στο χώρο φάνηκε να εξαρτάται ο ρόλος του εκπαιδευτικού κατά τη διεκπεραίωση μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης. Έτσι, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί της έρευνας χαρακτήρισαν το ρόλο τους κυρίως ως επικουρικό του ξεναγού στο έργο του, όταν αυτός υπάρχει. Οι Tal & Steiner (2006) διαχωρίζουν τους εκπαιδευτικούς σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον ρόλο που υιοθετούν κατά τη διάρκεια της επίσκεψης (οι βασικοί διεκπεραιωτές, οι παθητικοί εκπαιδευτικοί και αυτοί που ασχολούνται μόνο με την τήρηση της τάξης), ενώ ερευνητικά αποτελέσματα των Cox-Petersen & Pfaf nger (1998) και Tal, Morag & Bamberger (2005) κατέδειξαν ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών υιοθετούσε έναν παθητικό ρόλο, ακολουθώντας τον ξεναγό και επεμβαίνοντας μόνο για την τήρηση της τάξης και της ησυχίας.

Για το τελευταίο στάδιο των εκπαιδευτικών επισκέψεων οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι πάντα αναπτύσσουν κάποιου είδους δραστηριότητα μετά την επίσκεψη, καθώς, και ότι πραγματοποιείται αξιολόγηση της εκπαιδευτικής επίσκεψης, η οποία προκύπτει μέσα από τις απόψεις των παιδιών, των συναδελφών, αλλά και της διεύθυνσης, όπως αυτές εκφράζονται σε σχετική συζήτηση. Τόνισαν δε ιδιαίτερα ότι το στάδιο αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί μέσα από τις δραστηριότητες που ακολουθούν την επίσκεψη επέρχεται η αφομοίωση των νέων ερεθισμάτων και ο συνδυασμός τους με τις προϋπάρχουσες γνώσεις, άποψη την οποία υποστηρίζουν αποτελέσματα ερευνών που αναφέρουν ότι οι μετέπειτα δραστηριότητες μορφοποιούν τη γνώση των μαθητών και αναπτύσσουν συνδέσεις μεταξύ θεωρίας και πράξης (Anderson, 1999, Patrick, Mathews & Tunnicliffe, 2013). Ωστόσο έρευνες των Cox-Petersen & Pfaf nger (1998), Grif n (1994), Anderson et al. (2000), Anderson & Zhang (2003) και Tal & Steiner

(2006) αναφέρουν ότι, αν και αναγνωρίζεται η εκπαιδευτική αξία των δραστηριοτήτων, συνήθως κανένας εκπαιδευτικός δεν προβαίνει σε δραστηριότητες μετά την επίσκεψη.

Σχετικά με τη διάχυση των αποτελεσμάτων μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης στην υπόλοιπη σχολική μονάδα, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνά μας αναγνωρίζουν την αξία της και προσπαθούν να την υλοποιήσουν, αν και όπως αναφέρεται, αυτό εξαρτάται από τη διάθεση του εκπαιδευτικού και το ενδιαφέρον των μαθητών. Οι τρόποι διάχυσης που σημειώθηκαν είναι: η έκδοση σχολικής εφημερίδας, η ανάρτηση των αποτελεσμάτων στους διαδρόμους του σχολείου, η ανάρτηση στην ιστοσελίδα της σχολικής μονάδας και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τα ίδια τα παιδιά σε κάποια εκδήλωση ή στις υπόλοιπες τάξεις του σχολείου τους.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι οι εκπαιδευτικοί, παρά τις μικρές διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις τους, θεωρούν ιδιαίτερα σημαντικό τον άρτιο σχεδιασμό μίας εκπαιδευτικής επίσκεψης τόσο στο επίπεδο του προγραμματισμού της και της προετοιμασίας εκπαιδευτικού και μαθητών όσο και στο επίπεδο υλοποίησής της, χωρίς ωστόσο να παραβλέπουν και τις δραστηριότητες που πραγματοποιούνται μετά την εκπαιδευτική επίσκεψη.

Σημειώσεις

1. Για τα φύλλα εργασίας στη διδακτική πράξη βλ. Ταρατόρη & Κουγιουρούκη (2011).
2. Από τους εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν στην έρευνα περισσότερες είναι οι γυναίκες. Η ηλικία τους κυμαίνεται από 28 μέχρι 54 έτη. Δεκαπέντε υπηρετούν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από 20 έως 32 έτη και πέντε από 7 έως 18 έτη. Οι μισοί εκπαιδευτικοί αποφοίτησαν από Ακαδημία διετούς φοίτησης και στη συνέχεια παρακολούθησαν το πρόγραμμα εξομοίωσης και οι υπόλοιποι αποφοίτησαν από παιδαγωγικό τμήμα δημοτικής εκπαίδευσης τεταρτοετούς φοίτησης.

Βιβλιογραφία

- Anderson, D. (1999) *The development of science concepts emergent from science museum and post-visit activity experiences: Students' construction of knowledge* (Doctoral dissertation, Queensland University of Technology). Ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2016 από: <https://core.ac.uk/download/pdf/10899795.pdf>.
- Anderson, D., K.B. Lucas, I.S. Ginns & L.D. Dierking (2000) Development of knowledge about electricity and magnetism during a visit to a science museum and related post-visit activities. *Science Education*, 84(5), 658-679.

https://www.researchgate.net/profile/Lynn_Dierking/publication/227890865_Development_of_knowledge_about_electricity_and_magnetism_during_a_visit_to_a_science_museum_and_related_postvisit_activities/links/56a8f14f08aeea2a20498735.pdf

- Anderson, D. & Z. Zhang (2003) Teacher perceptions of field-trip planning and implementation. *Visitor Studies Today*, 6(3), 6-11. Ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2016 από: http://www.lernwelten.phlu.ch/fileadmin/media/lernwelten.hpu.ch/literaturdb/Anderson_Zhang_2003.pdf.
- Ανδρέου, Α. & Μ. Ζωγράφου-Τσαντάκη (2006) Μουσείο-Σχολείο, αναδυόμενη σχέση ή αδύναμος κρίκος;. Στο Β. Χατζηθεοδωρίδης, Ν. Γεωργιάδης & Π. Δεμίρογλου (Επιμ.), 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο. *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις στην Εκπαιδευτική πραγματικότητα*, 2 Νοεμβρίου 2005. Δράμα: ΕΤ.Ε.Α.Δ, 777-785.
- Behrendt, M. & T. Franklin (2014) A Review of Research on School Field Trips and Their Value in Education. *International Journal of Environmental and Science Education*, 9(3), 235-245. Doi: 10.12973/ijese.2014.213a.
- Bitgood, S. (1989) School field trips: An overview. *Visitor behavior*, 4(2), 3-6. Ανακτήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 2015 από: http://kora.matrix.msu.edu/files/31/173/1F-AD-10E-8-VSA-a0a2f0-a_5730.pdf.
- Borun, M. (1983) *Planets and Pulleys: Studies of Class Visits to Science Museums*. Philadelphia: Franklin Inst.. Ανακτήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 2015 από: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED267965.pdf>.
- Cox-Petersen, A. & J. Pfaffinger (1998) Teacher preparation and teacher-student interactions at a discovery center of natural history. *Journal of Elementary Science Education*, 10(2), 20-35. Ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2016 από: <http://faculty.rmu.edu/~short/research/science-centers/references/Cox-Peterson-AM-and-Pfaffinger-JA-1998.pdf>.
- DeWitt, J. & J. Osborne (2007) Supporting teachers on science focused school trips: Towards an integrated framework of theory and practice. *International journal of science education*, 29(6), 685-710. DOI: 10.1080/09500690600802254.
- Φύκαρης, Ι. (2004) Μουσείο και σχολείο: διαδικασία οργάνωσης διδακτικής επίσκεψης. *Επιστήμες Αγωγής*, 1/2004, 109-116.
- Genaro, E. (1981) The effectiveness of using previsit instructional materials on learning for a museum field trip experience. *Journal of research in science Teaching*, 18(3), 275-279. Ανακτήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 2015 από: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/tea.3660180312/full>.
- Griffin, J. M. (1994) Learning to learn in informal science settings. *Research in Science Education*, 24(1), 121-128. Ανακτήθηκε στις 13 Ιανουαρίου 2017 από: <https://link.springer.com/article/10.1007%2FBF02356336?LI=true>.

- Ιωσηφίδης, Θ. (2008) *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Καρνέζου, Μ. (2010) *Μελέτη της οργάνωσης και της πραγματοποίησης μαθητικών επισκέψεων σε επιστημονικά και τεχνολογικά μουσεία (Διδακτορική Διατριβή)*. Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών. Ανακτήθηκε στις 4 Νοεμβρίου 2015 από: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/22718>.
- Κόκκινος, Γ. & Ε. Αλεξιάκη (2002) *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κουλούρη-Αντωνοπούλου, Ρ. & Χ. Κασσάρης (1988) *Το μουσείο μέσο τέχνης και αγωγής*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Kisiel, J. (2003) Teachers, museums and worksheets: A closer look at a learning experience. *Journal of Science Teacher Education*, 14(1), 3-21. Ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2016 από: http://download.springer.com/static/pdf/422/art%253A10.1023%252FA%253A1022991222494.pdf?originUrl=http%3A%2F%2Flink.springer.com%2Farticle%2F10.1023%2FA%253A1022991222494&token2=exp=1454626141~acl=%2Fstatic%2Fpdf%2F422%2Fart%25253A10.1023%25252FA%25253A1022991222494.pdf%3ForiginUrl%3Dhttp%253A%252F%252Flink.springer.com%252Farticle%252F10.1023%252FA%253A1022991222494*~hmac=ef0ea3d26d542d2c983b47143e65d1af4973c96c0d6877c1713c379d9e37eeaa.
- Kisiel, J. (2007) Examining teacher choices for science museum worksheets. *Journal of Science Teacher Education*, 18(1), 29-43. Doi: 10.1007/s10972-006-9023-6.
- Krepel, W & C. DuVall (1981) *Field Trips: A Guide for Planning and Conducting Educational Experiences. Analysis and Action Series*. Washington: National Education Association. Ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2016 από: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED205526.pdf>.
- Μαϊστρέλης, Σ. (2005) Σχολείο και αρχαιολογικοί χώροι, σχεδιάζοντας ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα. *Τα εκπαιδευτικά*, 75-76, 77-89.
- Meiers, N. (2010) Designing Effective Field Trips at Zoos and Aquariums. *Izea.net/education*. Ανακτήθηκε στις 4 Νοεμβρίου 2015 από: <http://sites.middlebury.edu/middlab/files/2010/08/LitReviewmeiers.pdf>.
- Melton, A., N.G. Feldman & C.W. Mason (1936) *Experimental Studies of the Education of Children in a Museum of Science*. Washington: American Association of Museums. Ανακτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 2015 από: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED044929.pdf>.
- Nabors, M., L. C. Edwards & R. K. Murray (2009) Making the case for field trips: What research tells us and what site coordinators have to say. *Education*, 129(4), 661.

- Patrick, P., C. Mathews & S. Tunniffie (2013) Using a field trip inventory to determine if listening to elementary school students' conversations, while on a zoo field trip, enhances preservice teachers' abilities to plan zoo field trips. *International Journal of Science Education*, 35(15), 2645-2669. Doi: 10.1080/09500693.2011.620035.
- Price, S. & G. Hein (1991) More than a field trip: Science programmes for elementary school groups at museums. *International Journal of science education*, 13(5), 505-519. Doi: 10.1080/0950069910130502.
- Rudmann, C. (1994) A review of the use and implementation of science field trips. *School Science and Mathematics*, 94(3), 138-141. Ανακτήθηκε στις 4 Νοεμβρίου 2015 από: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1949-8594.1994.tb15640.x/epdf>.
- Stronck, D. (1983) The comparative effects of different museum tours on children's attitudes and learning. *Journal of Research in Science Teaching*, 20(4), 283-290. Ανακτήθηκε στις 9 Νοεμβρίου 2015 από: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/tea.3660200403/epdf>.
- Tal, R.T. & L. Steiner (2006). Patterns of teacher-museum staff relationships: School visits to the educational center of a science museum. *Canadian Journal of Science, Mathematics and Technology Education*, 6, 25-46. Doi: 10.1080/14926150609556686.
- Tal, R.T., Y. Bamberger & O. Morag (2005) Guided school visits to natural history museums in Israel: Teachers' roles. *Science Education*, 89(6), 920-935. Doi: 10.10002/sce.20070.
- Ταρατόρη, Ε. & Μ. Κουγιουρούκη (2011) *Τα φύλλα εργασίας στη διδακτική πράξη*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Ευ. (2008) *Διαθεματικές διεπιστημονικές διδασκαλίες*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Verma, G.K. & K. Mallick (2004) *Εκπαιδευτική Έρευνα. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Τεχνικές* (Ε. Γρίβα μτφρ., Α. Παπασταμάτης επιμ.). Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Wong, A. & S. Wong (2009) Useful practices for organizing a field trip that enhances learning. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 8(2-3), 241-260. Doi: 10.1080/15313220802714539.
- Χατζηδήμου, Δ. Χ. & Κ. Δ. Χατζηδήμου (2014) *Προγραμματισμός Διδασκαλίας στη Θεωρία και στην Πράξη. Εκπαιδευτικές – διδακτικές τεχνικές, σχέδια μαθήματος και διδακτικά σενάρια για το δημοτικό σχολείο, το γυμνάσιο και το λύκειο*. Αθήνα: Διάδραση.